

УДК 342.5

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ЯК ФАКТОР РОЗБУДОВИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ (ПЕРІОД АНТИЧНОСТІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ)

CONSTITUTIONAL AND LEGAL IDEAS AS A FACTOR OF LEGAL STATE BUILDING (PERIOD OF ANTIGUITY AND THE MIDDLE AGES)

Словська І.Є.,
доктор юридичних наук, доцент,
помічник-консультант народного депутата України
Апарату Верховної Ради України

Автор характеризує ідеї конституціоналізму періоду Античності та середньовіччя, а також визначає їх науково-теоретичне та науково-практичне значення для реформування державно-правових інституцій. Аналіз теоретичних розробок мислителів Античних часів і середньовіччя засвідчує їх упевненість у необхідності введення принципу відповідального й справедливого правління; дотримання закону як усеоб'єднуючого фактору функціонування суспільства та держави; захисту й гарантування природних прав особи тощо. Спадковість сучасних засад організації держави та тогочасних ідеалів виявляє певні традиції формування конституційної моделі.

Ключові слова: конституціоналізм, правова держава, закон, право, правління.

Автор характеризует идеи конституционализма периода Античности и средневековья, а также определяет их научно-теоретическое и научно-практическое значение для реформирования государственно-правовых институтов. Анализ теоретических разработок мыслителей Античных времен и средневековья подтверждает их уверенность в необходимости введения принципа ответственного и справедливого правления; соблюдения закона как всеобъединяющего фактора функционирования общества и государства; защиты и гарантирования естественных прав человека и так далее. Наследственность современных основ организации государства и тогдашних идеалов выявляет определенные традиции формирования конституционной модели.

Ключевые слова: конституционализм, правовое государство, закон, право, правление.

The author describes the ideas of constitutionalism period of Antiquity and the Middle Ages, and also determines their scientific-theoretical, scientific and practical importance for the reform of state-legal institutions. The analysis of the theoretical thinkers of antiquity and the middle Ages confirms their confidence in the necessity of introducing the principle of responsible and equitable governance; compliance with law as a unifying factor of the functioning of society and the state; the protection and safeguarding of natural rights, etc. Heredity modern principles of organization of the state and then of ideals reveals certain tradition of the formation of the constitutional model.

Key words: constitutionalism, legal state, law, right, governance.

Постановка проблеми. Нині актуальною залишається проблема впровадження конституційної реформи, яка повинна офіційно інституціонувати глобальні перетворення правової та суспільно-політичної дійсності. Визначення подальшого розвитку української державності значною мірою ґрунтується на дослідженнях історії еволюції державно-правових інституцій як вітчизняних, так і зарубіжних. Особливої уваги заслуговують проблеми методології таких наукових розвідок. Визначення причинно-наслідкових зв'язків минулого й сучасних перехідних процесів можливе за умов критично осмислення й відображення в правових актах концептуальних основ конституціоналізму, що були започатковані тисячоліття назад.

Стан дослідження. Під час підготовки запропонованої статті були використані праці таких авторів, як Д. Антисері, Є.Ф. Безродний, І.Ю. Козліхін, Г.К. Ковальчук, В.С. Нерсисянц, П.І. Новгородцев, О.С. Масний,

К.А. Мокічев, Дж. Реале, Е.Д. Фролов, З.М. Черніловський та інші. Безперечно, перелік наукових джерел, присвячених аналізу праць мислителів Стародавнього світу й періоду середньовіччя щодо розвитку держави та права, значно ширший. Проте рекомендований обсяг публікації не дозволяє в повній мірі провести більш розлогий огляд і викласти його в роботі.

Метою статті є дослідження ідей конституціоналізму періоду Античності та середньовіччя, а також визначення їх науково-теоретичного та науково-практичного значення для реформування державно-правових інституцій.

Виклад основного матеріалу. Питання співвідношення держави, суспільства та людини-громадянина досліджувалося ще античними мислителями. Не дивлячись на те, що давньогрецька політико-правова думка оформилася та розвивалася в умовах поділу суспільства на вільних і рабів, у ній були закладені великі ідеї рівності всіх людей і

розподілу влади в державі, які стали основою для формування подальших уявлень про громадянське суспільство та правову державу.

У цей період простежуються два погляди на цінність держави. Згідно з першою концепцією держава (поліс) утворилася шляхом досягнення домовленості між людьми про створення інституції, яка б слугувала механізмом захисту прав і свобод громадян. Лукрецій писав: «Кожний <...> сам за себе намагався в гніві жорстоко мстити. <...> І спротивило життя при насильстві вічному» [1, с. 196]. Прихильники іншої теорії вважають, що з розвитком цивілізації «із землі втекла богиня справедливості, <...> і прагнення війн зросло, і голод злата, і розкіш» [2, с. 96]. Тобто закон не завжди є справедливим і держава, на думку мислителя, не завжди є запорукою мирного співіснування.

Життя полісу регулювалося законом, який, за словами Геракліта, уже не приймався на віру. Його встановлювала каста обраних мудрих людей, що пізнали космічний (вічний) закон. Останній знаходить своє відображення в людських законах, яких слід дотримуватися. Акцентуючи на ролі писаного права, Геракліт засуджує часті зміни форм правління та вимагає впорядкування й стабілізації суспільного життя. Світ є єдиним і вічним, адже в його існуванні закладений певний порядок, до якого людині слід пристосовуватися [3, с. 43–44].

Договірної теорії походження держави дотримується й Демокрит. На його думку, у державі, яка є втіленням загальних інтересів громадян, повинні панувати три чинники: а) точне дотримання законів усіма членами суспільства; б) рівність усіх громадян; в) відсутність громадянської війни. Цього можна досягнути, якщо керівництво державою доручити розумним правителям: «За самою природою керувати властиво кращому». Мудрець повинен радіти власним чеснотам і матеріальним надбанням, не заздрити чужим статкам. Саме таким обраним особам Демокрит радив довіряти правління державою, оскільки зазначений спосіб організації верховної влади буде справедливим і законним.

Одними з перших розробляли питання теорії природного права софісти, які вважали людську природу однаковою для всіх громадян. За своєю природою всі люди рівні (Антифон). Благородність походження – пустий звук (Ликофрон). Природа нікого не створила рабом (Алкидам). На думку софістів, держава і право – результати свідомого волевиявлення індивідів. Так, Гіпій зазначав, що закони – це своєрідні тирані, які примушують людину діяти всупереч власній волі. Однак, обмежуючи свої вчинки та наміри, людина виступає гарантом загальної безпеки [3, с. 45–46]. Протагор вважав, що саме в державі реалізується право (діке) і мораль (айдос) – сила, що керує людськими вчинками.

Для кожного державного утворення справедливими є лише свої закони, і лише на той час, поки вони здаються такими. Вони можуть і повинні змінюватися, оскільки змінюються самі життєві реалії. Закон – ніщо інше як умовна та мінлива людська настанова [4, с. 54–55]. На думку Дж. Реале і Д. Антисері, Протагор заперечує абсолютний критерій права. Критерієм для нього виступає лише особа, наділена суб'єктивними інтересами [5, с. 56]. Тобто пафос наукової доктрини софістів полягає в утвердженні визначальної ролі людського розуму; із цих позицій їх творчість була закінченням розвитку античного раціоналізму [6, с. 153].

В останній третині V ст. набув популярності Сократ, який наголошував на необхідності управління державою спеціально підготовленою меншістю. Мислитель вважає, що держава існує лише завдяки дотриманню законів. Вища цінність – справедливість – якраз і полягає в тому, щоб жити згідно з нормою права. При цьому обов'язок законслухняної (правомірної) поведінки є результатом добровільного вибору повнолітнього громадянина [7, с. 15].

Розчарований в афінській демократії Платон зазначає, що найкращим державним ладом є той, де главою держави є сильна особистість. Давньогрецький філософ схематично зображує ідеальне суспільство, у якому справедливість повинна перебувати під захистом держави. Остання повинна забезпечувати чіткий розподіл прав й обов'язків між різними класовими структурами, усі сфери суспільно-політичного життя суворо регламентувати законодавством, у чому відчуються ознаки тоталітаризму: «Уже перші ігри наших дітей не повинні виходити за межі закону, а коли вони протизаконні, то й діти, які беруть у них участь, починають зневажати закон, тоді неможливо з них виростити людей справедливих і серйозних» [8, с. 113]. Така держава за своєю суттю є аристократичною республікою, у якій диктаторськими методами керує верхівка, обрана з досвідчених представників: «Правителям держави годиться застосовувати брехню як проти ворогів, так і своїх громадян заради користі своєї держави, але всім іншим вдаватися до неї не можна. <...> Коли правитель держави спіймає на брехні будь-кого, то він його покарає за те, що той започатковує звичай, руйнівний для держави» [8, с. 74–75]. Передбачалося створити спільний для всіх класів представницький орган – Раду 360. Фактична влада зосереджувалася в руках 37 «охоронців закону», які обиралися на строк не менше як двадцять років. У свою чергу законоохоронці призначали кандидатури на нижчі посади. У державі правові норми, викладені в письмовій формі, розглядаються як другорядна альтернатива. Закон не є досконалим, оскільки форма його вираження має загальний характер і не в змозі охопити всі можливі зміни та багатоманітність суспільного життя.

Необхідний внутрішній взаємозв'язок права та держави підкреслює Арістотель, який зазначає: «Поняття справедливості пов'язане з уявленням про державу, так як право – критерій справедливості, є нормою регулювання політичного спілкування» [9, с. 114]. У праві розкривається сутність держави, оскільки правова норма закріплює загальні інтереси громадян. Покликання права полягає саме в задоволенні цих потреб. Існує дві категорії законів: загальні (природні) і приватні, які встановлюються кожним народом. Мислитель акцентував на верховенстві загальних норм. Будь-які зміни закону підривають його силу та розвивають непокору владі.

Держава за Арістотелем є результатом «спілкування політичного», продуктом природного розвитку, створеного «не тільки заради того, щоби жити, але переважно для того, щоби жити щасливо» [8, с. 108]. Правильною формою державного ладу є та, що приносить суспільну користь: «Коли одна людина або декілька, або більшість керують в інтересах суспільних, звичайно, такі види державного ладу є правильними» [8, с. 105]. Він розрізняє монархію (правління одного) й аристократію (правління небагатьох, але більше одного). Проте мислитель перевагу надає політії – такій формі державного ладу, «коли заради загальної користі керує більшість». Відхиленнями від царської влади є тиранія, від аристократії – олігархія, від політії – олігархія та демократія. Оптимальний варіант політичного ладу дає поєднання двох неправильних державних форм. У демократії Арістотель симпатизує системі заходів попередження узурпації влади, а в олігархії – факту керівництва суспільством матеріально забезпеченими людьми.

На думку мислителя, основу будь-якої держави формують три елементи: законодавчий орган у справах держави, орган магістратури та судові органи. Характеристика державного ладу зумовлена різною організацією кожного із зазначених елементів. Стабільність держави можлива за умови наявності значного прошарку середнього класу, який збалансовує полярність поглядів заможних і злиднених прошарків, запобігаючи в такий спосіб державним заколотам. Представники середнього класу не прагнуть чужого добра, як бідняки, не посягають на те, що їм не

належить. Оскільки ніхто на них і вони ні на кого не посягають, то і життя їх проходить у безпеці. Отже, зрозуміло, ті держави мають добрий устрій, де середній клас складає більшість, де вони (у кращому випадку) сильніші за обидві крайності [8, с. 149]. Наведене свідчить, на думку З.М. Черніловського, що аристотелівська концепція «в низці принципово важливих рис відповідає сучасним вимогам, які пред'являються до правової держави: виборність, підзвітність магістратури, розподіл влад, свобода слова, друку, пересування в середині та за межами країни, рівність всіх перед законом» [10, с. 142].

Як і софісти, Епікур вважає право та державу похідними від суспільного договору, укладеного «щоб не шкодити і не зазнавати шкоди»: «Ті, хто вперше дав закони і право і встановив зразок правління і адміністрацію в містах, сприяли <...> безпеці і спокою життя. Якби хтось ліквідував все це, то ми би жили життям тварин». Тобто держава та закон забезпечують загальну безпеку та індивідуальну свободу громадян. У політичному плані епікурівській етиці найбільше відповідає філософія поміркованої демократії, за якої панування законів поєднується з максимально можливою автономією особи [11, с. 230]. Людина визнається самодостатньою цінністю незалежною від громадянської приналежності певній державі. Уперше в історії політико-правової думки сформований принцип сучасного конституціоналізму: «Людині дозволено все, що не заборонено законом».

Значний внесок у вивчення державно-правових інститутів зробили давньоримські мислителі [12, с. 5], з яких найбільш відомим є М.Т. Цицерон. Він юридизує поняття держави, вважаючи її не просто сукупністю індивідів, а «спільнотою людей, пов'язаних узгодженістю в питаннях права та однорідністю інтересів» [13, с. 22–25]. Критерієм справедливості в такій державі виступає відповідність законодавчих актів природному (вищому) праву. Останнє виникло раніше за будь-який писаний закон, раніше, ніж була заснована будь-яка держава. Цицерон виступає за обмеження повноважень посадових осіб рамками закону. Справжній державний діяч, на його думку, повинен бути мудрим, справедливим і компетентним у державних справах. Філософ заперечує ідею майнової рівності та вважає за належне існування різних соціальних прошарків. Він обстоює приватну власність як першооснову суспільства.

Ідеальною формою державного устрою за Цицероном є змішана форма, яка поєднує владу магістратів (насамперед консулів), владу оптиматів – у повноваженнях сенату, і народну владу – у повноваженнях народних зборів. Найважливішими перевагами такої організації є стабільність держави та рівність громадян у правах [14, с. 25–26]. При цьому Цицерон визнає фактичну нерівність (розумову, майнову). Зрівняти людей покликаний закон, який виступає всеоб'єднуючим фактором.

В епоху середньовіччя, коли християнська релігія стає ядром світогляду всього європейського суспільства, політико-правова думка є додатком богослов'я. Стрижнем офіційних філософсько-правових концепцій слугують теократизм і фаталізм. Головним джерелом права проголошується божественний закон, хоча закон позитивний і природні права особи не заперечуються. Ідея верховенства права та рівність усіх перед законом переноситься в область релігії.

Одним із найбільш відомих проповідників теологічної концепції співвідношення держави та суспільства є Августин Блаженний. Він виступає за неухильне дотри-

мання писаних законів усіма без винятку громадянами. Однак позитивний закон повинен відповідати закону Божому, інакше держава постає як «скупчення розбійників». Августин обґрунтовує теорію прогресивного розвитку суспільства, спираючись на доктрину протидії двох видів людської спільноти. «Град земний» – це реальне життя з постійною боротьбою за матеріальні блага, тоді як «град небесний» постає утворенням духовно об'єднаних громадян, відкритих Богу та собі подібним. Постійна боротьба двох начал повинна закінчитися, на думку Августина, утвердженням «града Божого» по мірі придушення гріховності людини [15, с. 12–20].

Християнізація уявлень про взаємодію держави та суспільства остаточно завершилася в працях Ф. Аквінського. Мислитель вважає, що держава – це вища форма божественної організації людства. Бог створив нерівність, приватну власність, а тому призначення держави полягає в захисті добробуту та спокою. Головним обов'язком громадянина є виконання приписів закону, задоволення суспільного інтересу, а не приватного. У реальному житті пріоритет власного «я» заважає становленню досконалого устрою суспільства [16, с. 846].

Ф. Аквінський ідеальною формою держави вважав всесвітню теократичну монархію на чолі з Папою Римським. Він намагався теоретично обґрунтувати претензії католицизму на встановлення теократичної державної влади. Мислитель не заперечував існування світських монархій за таких умов: 1) імператори визнають примат Папи Римського як верховного правителя; 2) обов'язково погоджують із ним свою діяльність; 3) світська влада не повинна втручатися в справи релігії та церкви. Однак, дотримуючись монархічного ладу, слід влаштовувати його так, щоб той не трансформувався в тиранію. Для цього необхідно дотримуватися низки умов: 1) щоб на престолі керувала людина, нездатна перетворитися в тирана; 2) щоб її влада була обмеженою (автор не конкретизує, у чому саме полягає обмеженість); 3) якщо монархічна влада все ж таки перетворилася в тиранію, її слід стерпіти: за невдалого повстання тиран лише посилить владу, а за вдалого – визволитель часто проявляє себе найзлішим демоном. Мислитель стверджує, що вбивство священної особи суперечить апостольському вченню, а для держави небезпечно, щоб приватна особа посягала на життя монарха [17, с. 80]. Отже, вчення Ф. Аквінського про державу повністю відображає інтереси найбільш могутньої економічної та ідеологічної організації феодального суспільства – церкви.

Висновки. Зазвичай конституційні реформи пов'язують із реальними обмеженнями державної влади. Аналіз теоретичних розробок мислителів Античності та середньовіччя засвідчує їх упевненість у необхідності введення принципу відповідального й справедливого правління; дотримання закону як усеоб'єднуючого фактору функціонування суспільства та держави; захисту й гарантування природних прав особи тощо. Спадковість сучасних засад організації держави та тогочасних ідеалів виявляє певні традиції формування конституційної моделі. Як правило, історичний пласт, який минув із досліджуваного періоду, є своєрідним політичним досвідом, підтвердженням практичної цінності реформаційних розробок минулого в їх співставленні з державно-правовою дійсністю України. Незалежно від інституціоналізації конкретної моделі держави конституційні кризи трапляються з причини недотримання основоположних ідей конституціоналізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лукреций. О природе вещей / Лукреций. – М. : АН СССР, 1958. – 258 с.
2. Древнеримские мыслители. Свидетельства. Тексты. Фрагменты : [учеб. пособие для философ. и гуманист. фак. ун-тов УССР] / сост. А.А. Аветисян. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1958. – 279 с.
3. История политических учений : в 2 ч. / под ред. К.А. Мокичева. – М. : Высшая школа, 1972– . – Ч. 1. – 1972. – 392 с.

4. Новгородцев П.И. Политические идеалы Древнего и Нового мира / П.И. Новгородцев. – М. : Московское научное издательство при Московском научном институте, 1919. – 211 с.
5. Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней : в 3 т. / Д. Антисери, Дж. Реале. – Спб. : ТООТК «Метрополис», 1994– . – Т. 1. – 1994. – 336 с.
6. Фролов Э.Д. Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли / Э.Д. Фролов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1981. – 442 с.
7. Нерсисянц В.С. Личность и государство в политико-правовой мысли (из истории идей) / В.С. Нерсисянц. – М. : Знание, 1980. – 64 с.
8. Платон. Государство / Платон. – К., 2000. – 354 с.
9. Аристотель. Политика. Афинская полиция / Аристотель ; предисл. Е.И. Темнова. – М. : Мысль, 1997. – 328 с.
10. Черниловский З.М. Гражданское общество: опыт исследования / З.М. Черниловский // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 142–151.
11. Нерсисянц В.С. Политические учения Древней Греции / В.С. Нерсисянц. – М. : Наука, 1979. – 263 с.
12. Современная политическая наука : [учебное пособие] / под ред. Д.И. Луковской. – СПб. : Гангут, 1994. – 79 с.
13. Цицерон. О Государстве. Диалоги / Цицерон ; отв. ред. С.Л. Утченко. – М. : Наука, 1994. – 223 с.
14. Світова класична думка про державу і право : [навч. посіб.] / Є.Ф. Безродний, Г.К. Ковальчук, О.С. Масний. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 400 с.
15. Политико-правовые идеи и институты в их историческом развитии / отв. ред. В.С. Нерсисянц. – М. : ИНИОН РАН, 1980. – 168 с.
16. Антология мировой философии : в 4 т. / ред. кол. В.В. Соколов. – М. : Мысль, 1969– . – Т. 1 (2). – 1969. – 936 с.
17. Чичерин Б.Н. Политические мыслители древнего и нового мира / Б.Н. Чичерин. – Спб. : Изд-во «Лань», Спб. ун-т МВД России, 1999. – 336 с.